महाराष्ट्राचा मानबिंदू

लोकमत

पृष्ठे : १२+४+४ = २०, किंमत: ₹ ५.००
मुंबई, रविवार, दि. ५ ऑगस्ट २०१८

माणसाला माणूसपण देण्यासाठी जगलो - भरत वाटवानी

लोकमत न्यूज नेटवर्क

मुंबई : आयुष्यात जे काही केले, ते माणसाला माणूसपण देण्यासाठी केले. सुरुवातीला वेगळे काम करीत असल्याने त्रास झाला, पण समाजात राहणाऱ्या एका व्यक्तीला तरी आपण बरे करु शकलो पाहिजे, या विश्वासाने काम सुरु केले, असे प्रतिपादन शनिवारी 'रॅमन मॅगेसेसे' पुरस्कार जाहीर झालेले मानसोपचार तज्ज्ञ डॉ. भरत वाटवानी यांनी केले.

मलबार हिल येथील सह्याद्री अतिथीगृहामध्ये शासनाच्या शालेय शिक्षण व क्रीडा, उच्च व तंत्रशिक्षण विभागातर्फे 'रॅमन मॅगेसेसे पुरस्कार विजेते २०१८ सन्मान सोहळा' शनिवारी आयोजित करण्यात आला होता. या वेळी शिक्षणमंत्री विनोद तावडे यांच्या हस्ते डॉ. भरत वाटवानी आणि शिक्षणतज्ज्ञ सोनम वांगचुक यांना सन्मानित करण्यात आले.

भरत वाटवानी म्हणाले, आज वेगवेगळे आजार अनेकांना होतात. मात्र, अजूनही आपण मानसिक आजाराचे रुग्ण आहोत हे मानायला

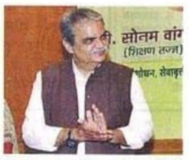

पटकन तयार होत नाही. त्यामुळे शालेय अभ्यासक्रमात मानसिक आजाराबाबत धडे देणे, विद्यार्थ्यांना मानसिक स्वास्थ्याबाबत आणि मानसिक आजाराबाबत माहिती देणे आवश्यक आहे.

सोनम वांगचुक म्हणाले, शिक्षणात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करत आहे. लडाखमध्ये शिक्षण व्यवस्था सुधारित आहे. शिक्षणात सुधारणा होणे काळाची गरज आहे. मातृभाषेतून मुलांना शिक्षण द्यावे, यासाठी आपण आग्रही असणे आवश्यक आहे. मनात इंग्रजी भाषा किंवा अन्य कोणत्याही भाषा येत नाहीत म्हणून न्यूनगंड बाळगता कामा नये. गेल्या ३० वर्षांहून अधिक काळ शिक्षण क्षेत्रात काम करीत असताना, बदलत्या शिक्षण पद्धतीप्रमाणे बदल केला आहे.

विनोद तावडे म्हणाले, शिक्षण क्षेत्रात काळानुरुप बदल होत आहे, पण येणाऱ्या काळात शिक्षण क्षेत्राला पुढे नेताना सोनम वांगचुक आणि डॉ. भरत वाटवानी यांच्यासारख्यांची महाराष्ट्राला गरज आहे. समाजातील प्रत्येकामधील भावनिक बुद्ध्यांक वाढविण्यासाठी या दोघांनी महाराष्ट्राचे ब्रँड ॲम्बेसेडर म्हणून काम करावे, जेणेकरुन त्यांच्या कामामुळे अनेकांना प्रेरणा मिळेल.

'श्रध्दा' च्या आवारातला योगासनांचा वर्ग

माणसांना माणसात आणताना...

स्वत:ची ओळख, भोवतालाचं भान हरवून बसलेले, गलिच्छ आणि लाजिरवाणं जीणं जगणारे रस्त्यावरचे मनोरुग्ण. त्यांना पुन्हा 'माणसात' आणण्याचा एक जाणता प्रयत्न... प्रतिष्ठेचा रेमन मॅगसेसे पुरस्कार जाहीर झालेले डॉ. भरत वाटवानी यांनी निवडलेल्या अनोख्या वाटेवरुन चालताना...

आनंद अवधानी

आपण कोणत्याही मोठ्या शहरात रस्त्याच्या कडेला बसलेली माणसं पाहतो. वाढलेले केस, वाढलेली दाढी, मळून काळे झालेले कपडे, शून्यात हरवलेली नजर आणि अस्ताव्यस्त व्यक्तिमत्त्व. आपल्यासाठी रस्त्यावर पडलेले अनाहूत दगड नि अन्य सटर-फटर वस्तू आणि ही माणसं सारं काही सारखंच असतं. कधी आपल्याला ते भिकारी वाटतात तर कधी दारूडे वाटतात, पण यातली बरीच माणसं प्रत्यक्षात दोन्हीही नसतात. ते असतात मनोरुग्ण.

'श्रद्धा' ही संस्था गेली अनेक वर्षं अशा व्यक्तींसाठी काम करते. रस्त्याच्या कडेला 'पडलेली' ही माणसं उचलून आपल्या केंद्रात आणायची, त्यांच्यावर मानसिक आणि शारीरिक उपचार करायचे, त्यांना बोलतं करून त्यांच्या घरचे, गावचे पत्ते मिळवायचे आणि पुन्हा त्यांना त्यांच्या कुटुंबात नेऊन सोडायचं, असं 'श्रद्धा'च्या कामाचं स्वरूप आहे. रस्त्यावरच्या मनोरुग्णांच्या प्रश्नाची तीव्रता आणि भयावहता पाहता या कामाचं सामाजिक मोल खूप मोठं आहे. डॉ. भरत आणि डॉ. स्मिता वाटवानी या मनोविकारतज्ज्ञ असलेल्या डॉक्टर जोडप्याने सुरू केलेलं आणि चालवलेलं हे काम आहे. हे दोघे सायकॅट्रिस्ट या कामाकडे कसे वळले याची कहाणी मोठी विदारक आहे.

१९८८च्या सुमाराची गोष्ट. वाटवानी पती-पत्नी बोरिवलीच्या एका रेस्टॉरण्टमध्ये जेवायला गेले होते. तिथे बसलेले असताना रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूच्या फुटपाथवर एक व्यक्ती बसलेली त्यांना दिसली. त्या व्यक्तीचे हावभाव पाहिल्यावर डॉक्टर वाटवानींच्या लगेच लक्षात आलं, की ही व्यक्ती मनोरुग्ण आहे. रेस्टॉरण्टमधल्या आनंदी मूडमध्येही त्यांच्यातला डॉक्टर त्यांना स्वस्थ बसू देईना. त्यानंतर जे घडलं ते डोळ्यांवर विश्वास बसू नये असं होतं.

अचानकपणे त्या माणसाने जवळची नारळाची करवंटी उचलून गटारात बुडवली आणि ते घाण पाणी तो चक्क पिऊ लागला. मग मात्र आपण काय करतो आहोत हे कळण्याच्या आत तो रुग्ण बसला होता तिथे डॉक्टर पोहचले. त्याला उचलून त्यांनी त्यांच्या खासगी नर्सिंग होममध्ये दाखल केलं. लगेचच उपचार चालू केले. तो स्किझोफ्रेनिक होता. काही दिवसांत त्याच्यात सुधारणा दिसू लागली. तो जरा जरा बोलू लागला. त्याने सांगितलं की, तो बी.एस्सी.पर्यंत शिकलेला आहे, तेव्हा डॉक्टरांना खरा धक्का बसला. उच्च शिक्षण घेतलेला माणूससुद्धा केवळ मानसिक आजारामुळे रस्त्यावर येऊ शकतो? इतकं गलिच्छ आणि लाजिरवाणं आयुष्य त्याच्या वाट्याला येतं? हा रुग्ण आंध्र प्रदेशमधल्या सधन कुटुंबातला होता. त्याचे वडील तिथल्या जिल्हा परिषदेत अधिकार पदावर होते.

तोपर्यंत मनोरुग्णांच्या अनेक केसेस हाताळलेले डॉक्टर सुन्नपणाच्या पुढची अवस्था अनुभवत होते. त्या आजाराचं हे असं हिडीस रूप त्यांना पहिल्यांदाच दिसत होतं. या मनोरुग्णाकडून घरचा पत्ता मिळवून त्यांनी त्याच्या वडिलांशी संपर्क साधला. ते अक्षरशः पळत आले. वडील आणि मुलाचं ते मीलन पाहिल्यानंतर डॉक्टरांना या प्रकारच्या कामाची एक अंधुक वाट दिसू लागली. आपल्या नर्सिंग होममधली एक कॉट त्यांनी अशा अभागी रुग्णांसाठी ठेवली. त्यानंतर रस्त्याच्या कडेचे मनोरुग्ण जाणीवपूर्वक उचलले जाऊ लागले, त्यांना ॲडमिट केलं जाऊ लागलं आणि ते बरे झाल्यावर त्यांना पुन्हा त्यांच्या कुटुंबाशी जोडलं जाऊ लागलं. डॉक्टर या भेटींना 'री-युनियन' म्हणतात. 'श्रद्धा'च्या कामाची सुरुवात झाली ती अशी. आपली खासगी प्रॅक्टिस सांभाळत एकामागोमाग एक मनोरुग्ण रस्त्यावरून उचलून त्यांना बरं करणं हा डॉक्टरांच्या रुटीनचा भाग झाला. त्यासाठी शक्य तेवढा वेळ ते देऊ लागले. स्वतःच्या उत्पन्नातून पैसे खर्च करू लागले.

'श्रद्धा'च्या कामामध्ये सर्वात मौल्यवान असलेली बाब म्हणजे हे 'री-युनियन'. मानसिक आजारामुळे बिघडलेली रुग्णांच्या आयुष्याची गाडी पुन्हा रुळावर आणणं औषधोपचारांमुळे शक्य आहे, पण त्या व्यक्तींना पुन्हा त्यांच्या मूळ कुटुंबात, त्यांच्या 'आपल्या' माणसांत नेऊन सोडणं हे अधिक महत्त्वाचं आहे. 'श्रद्धा' या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी आजपर्यंत दीड हजार (ताज्या आकडेवारीनुसार सात हजाराहून अधिक) लोकांना पुन्हा त्यांच्या कुटुंबांशी जोडलं आहे.

हळूहळू डॉक्टरांनी कामाची व्याप्ती वाढवली. या रुग्णांसाठी दहिसरला एक स्वतंत्र जागा घेतली. त्यामुळे एकाहून अधिक रुग्णांवर एका वेळी उपचार करणं शक्य झालं. कार्यकर्त्यांची आणि कर्मचाऱ्यांची टीम त्यासाठी तयार केली. यथाशक्ती आपण या क्षेत्रात काम करत राहायचं, हा निर्णय जाणीवपूर्वक घेतला. पुढे कामाचा पसारा वाढत गेल्यावर कर्जत स्टेशनपासून जवळ 'श्रद्धा रिहॅबिलिटेशन सेंटर' ही वास्तू आकाराला आली. या केंद्राचं उद्घाटन २००६ साली डॉ. प्रकाश आमटे यांच्या हस्ते झालं.

डॉ. स्मिता आणि भरत वाटवानी

'श्रद्धा'मध्ये मनोरुग्ण आणल्यानंतर त्यांच्यावर करण्याच्या काही उपचारांच्या पद्धती आहेत. पहिली गोष्ट त्यांची स्वच्छता. त्यांच्या डोक्याचे, दाढीचे सर्व केस काढून त्यांना स्वच्छ अंघोळ घालावी लागते. अनेक महिनेच काय, वर्षसुद्धा नीट जेवण नसल्यामुळे आणि रस्त्यावरचं काहीही उचलून खाल्लेलं असल्यामुळे त्यांना एकदम नेहमीचं अन्न देऊन चालत नाही. त्याची रिॲक्शन येऊ शकते. त्यांच्या मेंदूमधल्या रसायनांचा गेलेला तोल सावरण्यासाठी काही औषधं दिली जातात, तर शारीरिक स्थिती सुधारण्यासाठी वेगळी औषधं असतात. त्यापूर्वी एचआयव्ही सकट सर्व प्रकारच्या तपासण्या केल्या जातात. दुसरीकडे त्यांच्या भाषेचा अंदाज घेऊन त्या भाषेतले कार्यकर्ते त्यांना बोलतं करायचा प्रयत्न करतात. यासाठी कधी कधी महिनाभरही थांबावं लागतं. ते बोलू लागले की मग ते त्यांची घरची पार्श्वभूमी, शिक्षण, नातेवाईक वगैरे माहिती हळूहळू सांगू लागतात. त्याच्या आधारे ते कोणत्या राज्यातले, कोणत्या गावातले आहेत हे शोधलं जातं. त्यानंतर त्यांच्या आजारातून ते किती बरे झाले आहेत याचा अंदाज डॉक्टर घेतात. एकदा डॉक्टरांनी परवानगी दिली की त्या रुग्णाच्या री-युनियनची तयारी होते. 'री-युनियन' करण्याची स्वतःची अशी पद्धत 'श्रद्धा'ने तयार केली आहे. एक तर मनोरुग्ण जेव्हा रस्त्यावर सापडतो तेव्हा रेकॉर्डसाठी त्याचे फोटो काढले जातात. नंतर त्याच्या तब्येतीमधल्या बदलांची नोंद ठेवली जाते. त्याला कोणत्या औषधांची भविष्यात गरज लागणार आहे याची यादी केली जाते. या सगळ्याची फाइल री-युनियन झाल्यावर त्याच्या नातेवाइकांना दिली जाते. सोबत एका महिन्याची औषधं दिली जातात. त्यानंतर दर महिन्याला 'श्रद्धा'च्या केंद्रांमधून त्या व्यक्तीच्या नातेवाइकांना फोन केला जातो. गरजेप्रमाणे औषधं बदलून पाठवली जातात. प्रश्न जसे या मनोरुग्णांच्या जगण्याचे आहेत तसेच आपण त्यांना विसरण्याचेही आहेत. आपल्या लक्षातच येत नाही, की यांचा आपण विचारच करत नाही. त्यांना न मोजताच आपली जनगणना पूर्ण होते. २०२०च्या महासत्तेकडे वाटचाल करण्याच्या नादात आपण यांना बरोबर घेण्याचं विसरूनच जातो. आपल्या देशात पूरग्रस्त, दुष्काळग्रस्त, इतकंच काय पण भिकाऱ्यांसाठीसुद्धा योजना आहेत, पण त्यात या रुग्णांचा उल्लेखदेखील नाही. केंद्र सरकारची नेहरू योजना म्हणते, की गरिबातल्या गरिबांसाठी अंदाजपत्रक बनवलं पाहिजे. पण जी माणसं अस्तित्वात असल्याची नोंदच नाही त्यांचं काय?

डॉक्टर वाटवानींच्या मते रस्त्यावर फिरणाऱ्या मनोरुग्णांची भारतातली संख्या किती तरी लाखांत आहे, पण आपला समाज त्यांचा विचारही करायला तयार नाही. 'श्रद्धा'सारख्या अनेक संस्था निर्माण होतील तेव्हा मुंबईच्या रस्त्यांवरच्या रुग्णांचा प्रश्न काही प्रमाणात सुटेल. याचा अर्थ पूर्ण देशभरातला प्रश्न सोडवण्यासाठी किती संस्थांना किती काम करावं लागेल !

('अनुभव दिवाळी २०११' मधून संपादित साभार)

vatwanibharat@gmail.com
anandawadhani@gmail.com

रस्त्याकडेचं बेवारस आयुष्य

1. रस्त्याकडेच्या मनोरूग्णांमध्ये सर्वाधिक प्रमाण हे स्क्रिझोफ्रेनिक रूग्णांचं असतं. मेंदूतील ज्या रसायनांमुळे आपण नॉर्मल विचार करू शकतो, त्यांचाच तोल बिघडतो. मग माणूस तंद्रीत राहतो, हवेत हातवारे करतो, स्वतःशीच हसतो. अशिक्षित मंडळी याला 'देवीचा कोप' मानतात किंवा कुणाची करणी मानतात. मग अंगारे-धुपारे, देवदेवस्की...
2. आरोप-प्रत्यारोप करणं, रागावणं, बोलणं टाकणं, पाणउतारा करणं, प्रसंगी मारहाण करणं, बांधून ठेवणं असे प्रकार सुरू होतात. त्यातून ती व्यक्ती इतरांपासून तुटते आणि तिचा आजार बळावत जातो.
3. अशातच स्वतःच्या तंद्रीत अशी व्यक्ती घरातून बाहेर पडते. रेल्वेत चढली तर कुठे तरी कोपऱ्यात बसून राहते. अशा व्यक्तींना भान नसतं. मग रेल्वेच्या शेवटच्या स्थानकांवर अशा व्यक्ती पोचतात.
4. यार्डात गाडी पोचल्यावर सफाई कर्मचारी त्यांना गाडीतून हाकलतात आणि हे मनोरूग्ण महानगरांच्या रस्त्यांच्या कडेचा आधार घेतात.